

Ahmed Naim'in Bilimsel ve Teknolojik Gelişmeler Bağlamında Hadis Yorumculuğu -Tecrîd-i Sarîh Özelinde-

Ethem Karabulut | 0000-0002-7838-1750 | ekarabulut_76@yahoo.com

Diyaret İşleri Başkanlığı, Erzurum İl Müftülüğü, Erzurum, Türkiye

ROR ID: 007x4cq57

Öz

Toplumsal yapılar, sürekli bir değişim döngüsü içerisinde. Bu değişimden kaynaklı ihtiyaçlar, dinî metinlerin yorumlanmasında da etkili olmuştur. Yorumlama faaliyetleri, toplumsal değişim faktörlerine bağlı olarak değişkenlik arz etmiştir. Bu faktörlerden bir tanesi de bilimsel ve teknolojik gelişmelerdir. Hadislerin bilimsel ve teknolojik gelişmeler bağlamında yorumlanması, her dönem güncelliğini korumuştur. Özellikle son iki asırda bilimsel ve teknolojik gelişmeler, hadis yorumculuğunda belirgin bir faktör olarak öne çıkmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde "Batıcılık" merkezli toplumsal değişim süreci yaşanmıştır. Bunun sonucu olarak dinî alanda bir boşluk meydana gelmiş ve bilimsellik adı altında İslâm aleyhtarı bir söylem gelişmeye başlamıştır. Dinî hayatta oluşan bu boşluğu gidermek için "Kur'an ve Hadis Tercümesi Projesi" hayata geçirilmiştir. Hadis ile ilgili olarak, Zebîdî'nin kaleme aldığı *Tecrîd-i Sarîh*'in tercüme ve şerh edilmesi kararlaştırılmıştır. *Tecrîd-i Sarîh*'i tercüme ve şerh eden müelliflerden Ahmed Naim hem dinî ilimleri hem de Batı felsefesini iyi bilen bir âlimdir. Bu sebeple birçok konuyu, bilimsel ve teknolojik gelişmeler bağlamında yorumlamıştır. Bu makalede, Ahmed Naim'in metafizik konular olan "cin" ve "mi'rac" ile ilgili yorumladığı hadisler incelenmiştir. Amaç, felsefeci kimliğiyle ön plana çıkan Ahmed Naim'in din-bilim ilişkisini nasıl ele aldığını, bilimsellik adı altında İslâm'a karşı olanlara verdiği cevapları, kullandığı bilimsel örneklemeleri ve Cumhuriyet Dönemi'nde meydana gelen sosyal değişimi yorumlarına nasıl yansıttığını ortaya koymaktır. Ayrıca, farklı disiplinlerde uzman olan Ahmed Naim'in interdisipliner yaklaşımıyla ve toplumsal değişime paralel olarak dinamik hadis yorumculuğuyla dikkat çeken bir şahsiyet olduğuna vurgu yapmak gerekir.

Anahtar Kelimeler

Hadis, Hadis Yorumculuğu, Değişim, Bilimsel ve Teknolojik Gelişmeler, Tegrîd-i Sarîh.

Atıf Bilgisi

Karabulut, Ethem. "Ahmed Naim'in Bilimsel ve Teknolojik Gelişmeler Bağlamında Hadis Yorumculuğu -Tegrîd-i Sarîh Özelinde-". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 11/1 (Haziran 2024), 147-172.

<https://doi.org/10.33718/tid.1455413>

Geliş Tarihi : 19.03.2024

Kabul Tarihi : 06.06.2024

Yayın Tarihi : 30.06.2024

- Değerlendirme : İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
- Etik Beyan : Bu çalışma Prof. Dr. Nihat YATKIN danışmanlığında 27.09.2023 tarihinde tamamladığımız Toplumsal Değişim Bağlamında Hadis Yorumculuğu -Tecd-i Sarîh Özelinde- başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum/Türkiye, 2023).
- Benzerlik Taraması : Yapıldı - iThenticate
- Çıkar Çatışması : Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
- Finansman : Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
- Telif Hakkı & Lisans : Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Ahmed Naim's Hadith Interpretation in the Context of Scientific and Technological Developments -Tajrīd-i Sarīh Specifically

Ethem Karabulut | 0000-0002-7838-1750 | ekarabulut_76@yahoo.com

Presidency of Religious Affairs, Erzurum Provincial Mufti, Erzurum, Türkiye

ROR ID: 007x4cq57

Abstract

Social structures are in a continuous cycle of change. The needs arising from this change have also been effective in the interpretation of religious texts. Interpretation activities have varied depending on the factors of social change. One of these factors is scientific and technological developments. The interpretation of hadiths in the context of scientific and technological developments has maintained its topicality in every period. Especially in the last two centuries, scientific and technological developments have come to the fore as a significant factor in hadith interpretation. In the Republican Era, there was a process of social change centered on “Westernism”. As a result, a gap emerged in the religious sphere and an anti-Islamic discourse began to develop under the name of scientificism. In order to fill this gap in religious life, the “Qur'an and Hadith Translation Project” was launched. Regarding Hadith, it was decided to translate and comment on the *Tajrīd-i Sarīh* written by Zebidī. Ahmed Naim, one of the authors who translated and commented on *Tajrīd-i Sarīh*, was a scholar who was well versed in both religious sciences and Western philosophy. For this reason, he interpreted many issues in the context of scientific and technological developments. In this article, the hadiths interpreted by Ahmed Naim on the metaphysical issues of “jinn” and “mi'raj” are analyzed. The aim is to reveal how Ahmed Naim, who came to the forefront with his philosopher identity, handled the relationship between religion and science, his answers to those who opposed Islam under the name of scientificism, the scientific examples he used, and how he reflected the social change that occurred in the Republican Era in his interpretations. In addition, it should be emphasized that Ahmed Naim, who was an expert in different disciplines, was a remarkable figure with his interdisciplinary approach and dynamic hadith interpretation in parallel with social change.

Keywords

Hadith, Hadith Interpretation, Change, Scientific and Technological Developments, Tajrīd-i Sarīh.

Citation

Karabulut, Ethem. “Ahmed Naim's Hadith Interpretation in the Context of Scientific and Technological Developments -Tajrīd-i Sarīh Specifically”. *Trabzon Theology Journal* 11/1 (June 2024), 147-172.

<https://doi.org/10.33718/tid.1455413>

Date of Submission : 19.03.2024

Date of Acceptance : 06.06.2024

Date of Publication : 30.06.2024

Peer-Review : Double anonymized - Two External

Ethical Statement : This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "Hadith Interpretation in the Context of Social Change -Tajrîd-i Sarîh Specifically", supervised by Prof. Dr. Nihat YATKIN (Ph.D. Dissertation, Atatürk University, Erzurum/Türkiye, 2023).

Plagiarism Checks : Yes - iThenticate

Conflicts of Interest : The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support : The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License : Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Hadislerin, İslâm toplumunun oluşumunda önemli bir rolü olmuştur.¹ Bu sebeple hadislerin anlaşılması ve yorumlanması, her zaman güncelliğini korumuştur.² Nitekim hadis edebiyatının önemli bir alanını oluşturan hadis şerhçiliği bu konuda kayda değer veriler sunmaktadır. Bu veriler, hadis yorumculuğunun toplumsal değişimden kaynaklı ihtiyaçlara paralel bir şekilde geliştiğini göstermektedir.

Toplumsal değişim faktörlerinin çeşitliliği ve her dönemde farklı bir faktörün öne çıkması, ihtiyaç çeşitliliğini de farklılaştırmıştır.³ Dinî metinlerin toplumsal yapıda meydana gelen değişimlerden kaynaklı ihtiyaçlara göre yorumlandığı görülmüştür.⁴ Bu sebeple her dönemin âlimleri, dinî metinleri oluşan ihtiyaca ve problemlere çözüm üretmek için yorumlamışlardır.⁵ Bu bağlamda hadisleri anlama ve yorumlama faaliyetinin amacı, meydana gelen değişim ve gelişmeleri dinî referanslar çerçevesinde anlamlandırmaktır.⁶ Bu da interdisipliner bir yorum anlayışını önemli hale getirmiştir.

Bilimsel ve teknolojik gelişmeler, son iki asırda, toplumsal değişimde önemli bir etken olmuştur. Küreselleşmeyle birlikte bu etkileşim genel bir hal almıştır.⁷ Bu bağlamda meydana gelen zihinsel değişimler, özellikle dinlerle ilgili “problematik” bir sonuç oluşturmuştur. Bu problemin Cumhuriyet Dönemi’ne yansması, Batıcılık merkezli toplumsal değişimin dinî alanda oluşturduğu boşluk şeklinde olmuştur. Ayrıca bu dönemde pozitivist ve materyalistler, bilimsellik adı altında, din aleyhtarlığı söylemini geliştirmişlerdir. Dinî alanla ilgili bu problemi gidermek için dinî metinlerin anlaşılması ve yorumlanması ihtiyacı gündeme gelmiştir. Bunun için de hadis alanında *Tecrîd-i Sarîh*’in tercüme ve şerh edilmesi kararlaştırılmıştır. Cumhuriyet Dönemi’nin ilk resmi çalışması olan bu eseri tercüme ve şerh etmek için görevlendirilen Ahmed Naim, ilk üç cildi tercüme ve şerh ettikten sonra vefat etmiştir. Bunun üzerine geriye kalan kısımları Kâmil Miras tamamlamıştır.

Müelliflerden Ahmed Naim, Doğu ve Batı kültürüne aşına, Batı felsefesine ve Fransızcaya hâkim olmasının yanı sıra özellikle hadis alanında ki yetkinliğiyle ön plana çıkmıştır. Ayrıca dönemin fikir ve düşünce akımlarında aktif bir şekilde yer almıştır. Onun bu çok yönlülüğü, tercüme ve şerh için görevlendirilmesinde en önemli faktör olmuştur. Nitekim onun bu özelliği, hadis yorumlarına bariz bir şekilde yansmıştır. Ahmed Naim, içinde bulunduğu zamanın şartlarına kayıtsız kalmadığı gibi, geleneksel usûle olan bağlılığı da korumuştur. Bu bağlılığını *Tecrîd-i Sarîh*’e yazmış olduğu “mukaddime” ile özgün bir metodolojik katkıyla

- 1 Salih Kesgin, “İslâm Medeniyeti’nin Hadis ve Sünnetteki Temelleri”, *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 11/44, (Haziran 2015), 27-57.
- 2 İbrahim Özcoşar (ed.), *Güncel Hadis Meselelerinin Anlaşılması ve Yorumlanması*, (İstanbul: Divan Kitap, 2022), 35.
- 3 Ejder Okumuş, *Toplumsal Değişim ve Din*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 26-34.
- 4 Okumuş, *Toplumsal Değişim ve Din*, 174-175; Ethem Karabulut, “Tecrîd-i Sarîh Özeline: Ahmed Naîm’in Kûsûf/Husûf Hadislerini Yorumlamada Bilimsel/Astronomik Verileri Kullanma Metodu”, *Hadith*, 10 (Temmuz 2023), 33-63.
- 5 İlyas Çelebi (ed.), *Temel İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 20.
- 6 İbrahim Hatipoğlu, “Çağdaş Hadis Tartışmaları Bağlamında Mevdûdî’nin Dinamik Sünnet Yorumu”, *Ulu-dağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Ocak 2003), 36-37.
- 7 Osman Oruçan, “Hadislerin Anlaşılması ve Yorumunda Bilimsel Verilerin Kullanımı Üzerine”, *International Journal of Sport Culture and Science*, 2/1 (Mart 2016), 397-414.

ortaya koymuştur.

Bu makalede, Ahmed Naim'in metafizik ve tabiat konuları olan "cin" ve "mi'rac" ile ilgili hadisleri bilimsellik bağlamında nasıl yorumladığı incelenmiştir. Araştırma, Ahmed Naim'in din-bilim ilişkisini nasıl ele aldığını, bilime bakışını ve Cumhuriyet Dönemi'nde bilimsellik adı altında İslâm'a karşı olan materyalist ve pozitivistlere verdiği cevaplarını incelemek amacıyla kaleme alınmıştır. Müellifin, yorumlarında kullandığı interdisipliner metoda ve değişim sosyolojisinin temel faktörlerinden bilimsel ve teknik gelişmeleri nasıl kullandığına dikkat çekilmiştir.

Toplumsal değişimin bilim ve teknolojik merkezli değiştiği ve geliştiği son zamanlarda, interdisipliner yorumculuk önemli bir hal almıştır. Bu sebeple ilgili eserde, Ahmed Naim'in bilimsel ve teknolojik merkezli hadis yorumculuğu ön plana çıkarılmıştır. Çalışmanın çağdaş hadis yorumculuğuna katkı sağlaması umulmaktadır.

1. Bilimsel ve Teknolojik Gelişmeler

Bilim, evrende dış dünyaya, nesnel gerçekliğe ve bu gerçeklikte yer alan olgulara ilişkin tarafsız gözlem ve sistematik deneye dayalı zihinsel etkinliklerden oluşan herhangi bir bilgi sisteminin adıdır.⁸ Amacı, konu aldığı alanda, genel doğruların bilgisine ulaşmak ya da temel yasaların bilgisine ulaşmak olan bilgi kümesi; var olan şeylerin mahiyeti ve kaynağıyla aralarındaki ilişkileri konu alan akla dayalı bilgi; belli bir konusu olan, kabul edilmiş yöntemlere dayanılarak elde edilmiş organize ve rasyonel bilgiler bütünüdür.⁹ Dolayısıyla genel olarak bilim, genel gerçekleri veya temel yasaların işleyişini kapsayan bir bilgi arayışını içerir.¹⁰

Teknoloji ise "İnsanın maddî çevresini denetlemek ve değiştirmek amacıyla geliştirdiği araç gereçlerle bunlara ilişkin bilgilerin tümü"¹¹ ya da tabiatla ham bir şekilde bulunan doğal kaynakların insan ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir duruma getirilmesi için 'dönüştürme' faaliyetlerinin incelenmesi olarak ifade edilmektedir. Teknolojinin varlığı, insanlık tarihiyle paralel bir süreç arz etmektedir.¹² Bir başka ifadeyle teknoloji, bilimsel bilginin pratik hayatta uygulamaya aktarılmasıdır.¹³

İnsanın ihtiyaçları, sabit ve değişmez olmadığı için sürekli yenilenme döngüsü içerisindedir.¹⁴ Tarihî verilerden de anlaşılacağı üzere, teknik gelişmelerin temelinde, ihtiyaçların daha iyi nasıl giderileceği arayışı yatmaktadır. Bulunan tekniklerle, zor ve yorucu işler daha

8 Ahmet Cevzici, *Felsefe Tarihi*, (İstanbul: Say Yayınları, 2009), 130-131; Britannica, "Science" (Erişim 3 Mart 2024); *Güncel Türkçe Sözlük*, "Bilim" (Erişim 3 Mart 2024).

9 Cevzici, *Felsefe Tarihi*, 131.

10 Britannica, "Science".

11 *Güncel Türkçe Sözlük*, "Teknoloji" (Erişim 3 Mart 2024); J. Bronowski (ed.), *Technology*, (New Jersey: Responsive Environments Corporation), 1963, 18; Ahmet Demir, *Çağdaş Teknolojik Gelişmeler*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1981), 2.

12 V. G. Childe, "Early Forms of Society", *A History of Technology*, ed. Charles Singer, vd., (London: Oxford at the Clarendon Press 1956), 38.

13 Mehmet Sağlam, "Bilimsel ve Teknolojik Gelişmenin Sosyal ve Kültürel Boyutları", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 5/1, (1990), 233-241.

14 Childe, "Early Forms of Society", 38.

kolay bir şekilde giderilmiştir.¹⁵ Bu arayış, toplumsal bir özellik arz ettiği için teknik gelişmeler sadece doğduğu toplumun bir ürünü olarak kalmamış, zaman içinde bütün insanlığın ortak ürünü haline gelmiştir.¹⁶

Teknik gelişmeler, toplumlara göre değişkenlik arz eden farklı merhalelerden oluşmaktadır. Özellikle geleneksel toplumlarda doğaya uyum anlayışı hâkim olduğu için teknik gelişmeler ve değişim daha yavaş olmuştur.¹⁷ Bilimsel bilginin hâkim olduğu toplumlarda ise doğal uyum fikri yerine, mekanik düzen anlayışı hâkim olduğu için bu toplumlarda teknik gelişmeler daha hızlı olmuştur.¹⁸

Bilimsel ve teknik gelişmelerde birçok faktör etkileşim halinde olmuştur.¹⁹ Bu etkileşim, kültürel ve teknik gelişmeler arasında açık bir şekilde görülmektedir. Yani bir sahadaki gelişme başka bir sahayı da teknik olarak etkilemektedir.²⁰ Teknik gelişmelerin kısıtlı olduğu zamanlarda kültürel aktarım, nesilden nesile sözel ve dar bir çerçevede aktarılırken, teknik bir gelişme olan yazının icadıyla daha kalıcı ve geniş kitlelere aktarılmıştır. Bu sebeple kültürel olarak gelişmiş toplumlar, aynı zamanda teknik alanlarda da geliştikleri için diğer toplumlar üzerinde bir hakimiyet kurmuştur.²¹ Nitekim Batı egemenliğinin temel etmenlerinden birisi de teknik ilerlemedir.²² Özellikle ulaşım ve silah alanında meydana gelen teknik gelişmeler, toplumları çok boyutlu olarak etkilemiştir. Bu etkileşim teknik gücü elinde bulunduran ülkelerin, teknik gücü zayıf olan ülkeleri sömürmesi şeklinde tezahür etmiştir. İngiltere'nin, zamanında Hindistan, Avustralya, Güney Amerika ve Afrika gibi pek çok bölgeyi sahip olduğu teknoloji ile sömürgeleştirmesi örnek olarak verilebilir.²³

Teknolojik gelişmeler, diğer birçok alanda gelişme ve değişmelere sebep olduğu gibi sanayileşmeyi hızlandıran ve üretimi arttıran temel bir faktör olmuştur. Bu da büyük toplumsal değişimlere sebep olmuştur.²⁴ Örnek olarak tarımda makineleşme, insan gücüne ihtiyacı azalttığı için tarımda çalışan nüfusun bir kısmının kentlere göç etmesine sebep olmuş ve demografik bir değişim etkisi yapmıştır. Sanayileşmeyle birlikte aile küçülerek çekirdek aileye dönüşmüştür. Ayrıca ihtiyaçların artması, kadınların da çalışma hayatına girmesine sebep olmuştur. Bütün bu gelişmeler, gelenek ve görenekleri de değişime uğratmıştır.²⁵

Teknolojik gelişmeler her dönem aynı olmamıştır. II. Dünya savaşıdan sonra meydana gelen teknolojik gelişmeler mahiyet, yapı ve hız olarak daha önceki dönemlere göre farklılık arz etmiştir.²⁶ Bu farklılığın oluşmasında birçok faktörün etkisi bulunmaktadır. Özellikle

15 Şerif Şimşek, *Teknolojik Değişim ve Yönetim Sorunları*, (Erzurum: A. Ü. İşletme Fakültesi Yayınları, 1978), 6.

16 Childe, "Early Forms of Society", 39.

17 W. W. Rostow, *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri*, çev. Erol Güngör, (Ankara: Türkiye Ticaret Odaları Birliği Matbası, 1966), 4-5.

18 Sal Restivo, *The Social Relations of Physics, Mysticism and Mathematics*, (Dordrecht: Reidel Publishing Company, 1983), 56.

19 Önal Sayın, *Sosyolojiye Giriş*, (İzmir: Erdem Kitapevi, 1985), 119.

20 Bryan S. Turner, *Klasik Sosyoloji*, çev. İdil Çetin, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 78.

21 Ahmet Demir, *Çağdaş Teknolojik Gelişmeler*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1981), 3.

22 Jean Gimpel, *Ortaçağ'da Endüstri Devrimi*, çev. Nazım Özüaydın, (Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 2004), 1.

23 Demir, *Çağdaş Teknolojik Gelişmeler*, 3.

24 Lütfi Sunar, *Değişim Sosyolojisi*, (Ankara: Nobel Yayınları, 2018), 36.

25 İbrahim Arslanoğlu, *Genel Sosyoloji*, (Ankara: Gazi Kitapevi, 2015), 204.

26 Şimşek, *Teknolojik Değişim ve Yönetim Sorunları*, 6.

kültürel, bilimsel ve eğitim alanındaki gelişmeler ile artan askeri ihtiyaçlar ve şehirleşme gibi sosyal yapıdaki değişimler örnek olarak verilebilir.²⁷

2. Cinler ve Mi'rac ile İlgili Hadislerin Bilimsel ve Teknolojik Gelişmeler Bağlamında Yorumlanması

Osmanlı'dan Cumhuriyet Dönemi'ne geçiş sürecinde yaşanan toplumsal değişim, siyasi, sosyal ve kültürel krizlere sebep olduğu gibi toplumun manevi hayatında da ciddi boşluklar ve sorunlar oluşturmuştur. Batılılaşma hareketiyle birlikte dinden uzaklaşma ve dine karşı olumsuz bir tutum gelişmeye başlamıştır.²⁸ Müsteşriklerin İslâm'a yönelik iftira niteliğindeki eserlerinin Türkçeye tercüme edilmesi, toplumda ciddi tepkilere yol açmıştır.²⁹ Ayrıca dinî neşriyatta önemli bir boşluk olduğu için ehil olmayan kişilerin yaptığı hatalı tercüme toplumdaki rahatsızlık yaratmıştır.³⁰ Bütün bu gelişmeler, yeni toplumun dinamiklerine uygun dinî yayınların Türkçe yapılması gereğini gündeme getirmiştir.³¹ Sonuç olarak da Türkçe tefsir ve hadis tercüme ve şerhi projeleri uygulamaya sokulmuştur.

Bilimsel ve teknik gelişmeler, yeni sorgulamalar ve bakış açıları oluşturmuştur. Bu da din-bilim ilişkisinde problematik bir süreç başlatmıştır.³² Özellikle Cumhuriyet Dönemi'nde bilim adı altında din aleyhtarlığı gelişmeye başlayınca³³ dinî metinleri bilimsel ve teknik gelişmeler bağlamında yorumlama ihtiyacı hasıl olmuştur. Hadis tercüme ve şerh projesinde görevlendirilen Ahmed Naim, genel olarak hadisleri bilimsel ve teknik gelişmeler bağlamında yorumlamıştır.

2.1. Cinler ve Bilimsellik

Cin, “جِنّ، جَنَّ (c-n-n) örtmek, gizlemek³⁴ kökünden türeyen bir isim olup³⁵ sözlükte bir şeyin duyu organlarıyla algılanmaması,³⁶ gözden kaybolma, gizli olma, gizlenen, görünmeyen³⁷ manasına gelmektedir. Latince daha ziyade iyi ve kötü demeden bedensiz varlıklara verilen isimdir.³⁸ Modern dilde ise daha çok kötü varlıkların isimlendirilmesinde kullanılır.³⁹

Terim olarak “duyularla idrak edilemeyen, insanlar gibi şuur ve iradeye sahip bulunan, ilâhî emirlere uymakla yükümlü tutulan ve mümin ile kâfir gruplarından oluşan varlık

27 Demir, *Çağdaş Teknolojik Gelişmeler*, 3.

28 Hüseyin Hansu, “Cumhuriyet Dönemi Resmî Tedvin Çalışmaları: Babanzâde Ahmet Naim ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hadis Projesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (Mayıs 2013), 367-405.

29 Mehmet Özdemir, “Dozy, Reinhart Pieter Anne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, IX, 513-514.

30 TBMM Zabıt Ceridesi, II. Devre, 14. Cilt, 2. İctima (13 Ekim 1922), 219.

31 TBMM Zabıt Ceridesi, II. Devre, 14. Cilt, 2. İctima (13 Ekim 1922), 213.

32 Nebi Mehdi, “Bilim-Din İlişkisi Problemine Süreççi Yaklaşım ve Lan G. Barbour'un Dörtlü Tipolojisi”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/2 (Aralık 2002), 59-75.

33 Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası*, (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1985), 74.

34 Muhammed b. Mükerrer İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, nşr. Abdullah Ali el-Kebîr, (Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.), 701.

35 M. Süreyya Şahin, “Cin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8/5-8.

36 Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el- İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliya*, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996), 242.

37 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 703.

38 Ergün Arıkdal, *Ansiklopedik Metafizik Terimler Sözlüğü*, (İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 1989), 29.

39 Arıkdal, *Terimler Sözlüğü*, 30.

türü” anlamında kullanılmaktadır.⁴⁰ Tür bağlamında ele alındığında ise insanlık türünün karşısında olan ve görülmeyen ruhani varlıkların hepsi “cin” kavramının kapsamına girmektedir.⁴¹ Bu açıdan melekler ve şeytanlarda “cin” kavramı içinde değerlendirildiği için her melek aynı zamanda cindir ancak her cin melek değildir denmiştir.⁴²

Dinler tarihi açısından bakıldığında, tarih boyunca bütün kültürlerde cinler, periler ve şeytanlar gibi farklı isimler altında⁴³ ve farklı inançlar bağlamında, görünmeyen varlıklar hep var olagelmıştır.⁴⁴ İslâmiyet'ten önce eski Türk inancında da iyi ve kötü ruhlar ikileminde⁴⁵ bir görünmeyen varlık inancı bulunmaktaydı. Kötü ruhların ve cinlerin hastalıklara ve ölümlere sebep olduklarına inanılıyordu. Ayrıca tabiatın her tarafında bu ruhlar bulunduğu için “yer-su” ruhu bağlamında bir kült oluşmuş ve bu kültün en önemli temsilcisi ise “dağlar” olmuştur. Bu sebeple “dağ kültü” gök tanrı inancına bağlı bir kült haline dönüşmüştür. Önemli anlaşmalar bu dağların tepesine çıkılıp sunulduktan sonra onaylanırdı.⁴⁶

İslâm öncesi Araplarda cinlerle ilgili benzer inanışlar bulunmaktaydı. Cinleri, Allah'ın kızları olarak kabul ediyor ve onların tabiatla ilişkisinin çok yoğun olduğuna inanıyorlardı. Öyle ki uçsuz bucaksız çöllerde ve dağlarda yoğun bir şekilde bulduklarına ve insanlardan üstün ancak birtakım özel vasıtalarla onların yardımından istifade edilebileceğine inanılıyordu. Onların saygısını kazanmak için de onlara ibadet edilmesi gerektiğini düşünüyorlardı.⁴⁷ Ayrıca cinlerle evlenme, başta yılan olmak üzere bazı hayvanların şekline girdiklerine, kuytu ve tenha yerlerde yaşadıklarına dair kabulleri vardı.⁴⁸

Tarih boyunca, mitolojik ve dinî bağlamda varlığını devam ettiren cinler, görünmeyen varlıklar olarak özellikle 15. ve 18. yüzyıllarda Rönesans, Reform, Aydınlanma ve Sanayi devrimi ile yaşanan çok boyutlu değişim sürecinden sonra farklı algılanmaya başlanmıştır. Çünkü yeni süreçte oluşan paradigma, akıl ve mantığı merkeze alan, sistematik gözlem ve deneye dayanan, pozitif bilgiyi önceleyerek metafiziği reddeden bir bakışa sahip olmuştur.⁴⁹ Yeni Pozitivizm anlayışının önde gelen temsilcilerinden Ernst Mach (ö. 1916), metafizikten tamamen bağımsız bir bilimsel altyapı oluşturma arayışındadır. Bu arayışın bir sonucu olarak da Ernst Mach, metafizik varlıklar gözlenebilir özellikte olmadığı için bilim ve felsefenin dışında tutmuştur.⁵⁰ Dolayısıyla pozitifleşmek, düşünmenin teolojik ve metafizik unsurlardan arındırılması demektir.⁵¹

40 Şahin, “Cin”, 8/5.

41 Tehânevî, “Cin”, *Kessâf fi Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l Ulum*, (Beyrut: Mektebetu Lübnan Naşirun, 1996), 585.

42 İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab*, 703.

43 Şaban Ali Düzgün, “Dinsel ve Mitolojik Yönleriyle Cin ve Şeytan Algımız”, *Kelam Araştırmaları* 10/2 (Aralık 2012), 11-30.

44 Şahin, “Cin”, 8/5.

45 Abdulkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976), 27.

46 İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, 31; Bk. Abdulvehhab Gözü, *Cinlerle İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2021).

47 Neşet Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, (Ankara: Mars T. ve S.A.Ş Matbası, 1957), 99; Bk. Gözü, *Cinlerle İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi*, 38.

48 Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz el-Kinânî, *Kitabu'l-Heyavan*, thk. Abdusselam Harun, (y.y.: Mustafa el-Habî el-Halebî, 1965), 6/168-169.

49 Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınay - Derya Kömürücü, (Ankara: Bilim ve Sanat, 1999), 588-599.

50 Ömer Demir, *Bilim Felsefesi*, (İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992), 20.

51 Veysel Sönmez, “Auguste Comte (1798-1857) Pozitivizm (Olguculuk)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik*

Cinlerin varlığı ya da yokluğu, tarihsel süreçte ontolojik ve epistemolojik bağlamda hep tartışılmalıdır. Genel olarak filozofların, cinlerin hakikatini inkâr ettikleri söylenmiştir.⁵² Nitekim cini “*farklı şekillere girebilen, şeffaf ve konuşan canlılar*” olarak tarif eden İbn Sînâ (ö. 428/1037), bu tarifi cinin gerçeklikteki şeklinin tarifi değil cin isminin tarifi olduğunu ifade etmiştir.⁵³ İbn Sînâ'nın bu tanımı, onun cinlerin dış dünyadaki varlığını inkâr ettiği şeklinde yorumlanmıştır.⁵⁴ Ancak Elmalılı Hamdi Yazır (1878-1942), İbn Sînâ'nın bu tarifinden cinlerin hakikatini inkâr ettiği manasının çıkmayacağını, bu tarifinin kavramsal olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵

Ahmed Naim'in *Tecrîd-i Sarîh*'te cinlerle ilgili tercüme ve şerh ettiği hadis, şu şekildedir:

“Ebû Hüreyre radiyallahu anhtan: Şöyle demiştir: Nebî-i Ekrem sallallahu aleyhi ve sellem (bir gün) buyurdu ki: Cin (taifesi)den bir ifrit dün gece namazımı bozdurmak için bana ansızın hücum etti. (Lâkin) Allah Teâlâ (beni galip getirip) ona istediğimi yapmaya fırsat verdi. Sabah olunca hepiniz onu gör(üp seyred)esiniz diye mescidin direklerinden birine bağlamak istedim. (Fakat) kardeşim Süleyman (b. Dâvûd aleyhime's-salâtü ve's-selâm)ın, “Yâ rab! Bana mağfiret et ve benden sonra kimseye olmayacak bir mülkü, bana bağışla demiş olduğu hatırıma geldi (de ifriti köpek gibi kovdum).”⁵⁶

Ahmed Naim, bu hadisi yorumlarken öncelikle varlık aleminin fizik ve metafizik ayırımına dikkat çekerek varlıkların çeşitliğine ontolojik olarak atıfta bulunmuştur. Metafizik varlıklar olarak da akıl sahibi olan ve çeşitli şekillere girme gücüne sahip melekler ve cinlerin yaratıldığını ifade etmiştir. Melekler ve cinlerin varlığı, Kur'an ve Rasûlullâh'ın (s.a.s.) bildirmesi ile kesinlik kazandığı için inkârı küfürdür diyerek inanç bağlamındaki hükümü açıkça ortaya koymuştur.⁵⁷ Daha sonra da konuyu bilimsel bağlamda değerlendirmeye geçmiştir.

Ahmed Naim, materyalist ve pozitivist bir bilimsellik bakışıyla İslâm inanç sisteminin temelini oluşturan metafizik varlıklara inanmayı reddeden anlayışta olanlara “*Fenn-i hâzırın, ulûm-ı sahîha-i müsbetenin bunlardan haberi yoktur. Biz nasıl tasdik edelim?*”⁵⁸ sorusunu gündeme getirerek din-bilim uyumsuzluğuna atıfta bulunanlara, “*Ulûm-ı müsbetenin, fennin bilmediği daha neler var?*”⁵⁹ sorusuyla cevap vermiştir. Bu soru, aslında bilimsellik adı altında bilimin hakikatlerine uymayan kişilere sorulmuş bir sorudur. Çünkü bilimin temel gayesi hakikatleri aramaktır.⁶⁰ Bu arayış da bir süreç dahilinde olabileceği için hali hazırda bilimin bildikleri bilmediklerinin yanında hiçbir şeydir diyerek çelişkiye düşülmemesi gerektiğini vurgulamıştır.⁶¹

Yüksekokulu Elektronik Dergisi 3/3 (2010), 161-163

52 Tehânevî, “Cin”, 583.

53 Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ, *Tis'ü resâ'il*, (Kahire: Dâru'l-Arab, t.y.), 90.

54 Tehânevî, “Cin”, 583.

55 Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1995), 8/110.

56 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u ş-şâhih*, thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsırûnâsır, (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2001), “Salât”, 75.

57 Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecdîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, (İstanbul: DİB Yayınları, 2019), 2/334.

58 Naim, *Tecdîd-i Sarîh*, 2/334.

59 Naim, *Tecdîd-i Sarîh*, 2/334.

60 Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, (İstanbul: Remzi Kitapevi, 2003), 78.

61 Naim, *Tecdîd-i Sarîh*, 2/334.

Ahmed Naim, tutarsızlık sorgulamasını devam ettirerek bu sefer de bilim ve fennin kabul ettiklerini kabul, sükût ettiği konularda da susarım diyen âlim tavırlı kişiler olarak ifade ettiklerini de şu soruyla eleştirmiştir: “Acaba fennin sâkit olduğu şeylere itikad etmek, nâtik olduğu şeylere itikadı ihlâl mi ediyor ki, hükm-i tasdiki vermekten tehâşi ediliyor?” Bu şekilde sükût, inanç boyutuyla tasdik etmeye mâni olacağı için asıl itibarıyla Rasûlullâh'ı yalanlama yolu seçilmiş olur. Bilimin kabul ya da reddetmediği bir hususta, Rasûlullâh'ın haber verdiği sahih bilginin aslı neden araştırılmıyor? Oysa bilimsel gayenin gereği olarak hakikati arama adına araştırma yapılırsa doğru yol bulunur demiştir.⁶² Tarih boyunca, birçok önemli bilim insanı, inançları ile bilimsel çalışmalarını birleştirerek önemli keşifler yapmışlardır.⁶³

Ahmed Naim, bu çelişiklere dikkat çektikten sonra Amerika ve Avrupa'da metafizik varlıklarla ilgili yapılan araştırmalarda elde edilen çok önemli yeni delillerin zihinleri meşgul ettiğini ifade etmiştir. Bu hususu, örneklerle geniş bir şekilde izah etmiştir.⁶⁴ Böylece bilimsel gelişmeler sonucu ortaya çıkan verileri, cinlerin varlığıyla irtibatlandırmıştır. Bunu da bilimselliği temel referans kabul edenlere karşı bir delil olarak kullanmıştır.

Terminolojiye büyük bir önem veren Ahmed Naim, öncelikle ilgili alandaki terimlerin tam karşılığını bulmaya çalışmıştır.⁶⁵ Cincilik ve hüddâmcılık kavramlarına karşılık Batı'da kullanılan “*metapsişik (metapsychique)*”⁶⁶ ismini tercih etmiştir. Şaşırtıcı olayların çok ciddi olarak araştırıldığı bu sahada hileci ve aldatıcı olmayan bilimsel verilere taassup derecesinde bağlı maddeci kişileri bile hayrete düşüren sonuçlara ulaşıldığını ifade etmiş, bu sonuçların tetkik ve araştırmaları daha da arttırdığını söylemiştir.⁶⁷

Ahmed Naim, öncelikle metapsişik'in; telekinezi (telekinesie),⁶⁸ ektooplazm (ectoplasme),⁶⁹ tecessüd (materialisation) şeklinde kısımlara ayrıldığını ifade etmiş ve genel mahiyetlerini vurgulamıştır. Alışılan tabii olaylara benzemeyen ve bilimsel sahanın kapsamına girmemekle beraber, göz ardı edilmeyecek boyutta önem arz eden olayların incelendiğini belirtmiştir. Ayrıca sahanın içine girildikçe bugünkü ilmî nazariyeleri altüst edebilecek sonuçların olabileceğine dikkat çekmiş⁷⁰ ve bilim felsefesi bağlamında bir değerlendirme

62 Naim, *Tecrid-i Sarîh*, 2/334.

63 Bilim yapabilmek için inançlara, önyargılara, ön kabullere, dünya görüşüne ihtiyaç olduğunu savunan Kuhn, bu metafizik öğelerin sanılanın aksine bilişimsel etkinliğe olumlu katkılar yaptığını savunur. Çünkü ön yargı ve dünya görüşü, bilim adamına nelerin problem olacağını nelerin olmayacağını söyler. Tıpkı “Dünya evrenin merkezindedir” ön kabulünün ve inancının, astronomlara, fizikçilere yüzyıllarca nelerin problem olacağını nelerin olamayacağını söylediği gibi. Geniş bilgi için bk. Eyüp Erdoğan, *Bilim ve Metafizik Üzerine Tarihsel Bir Soruşturma*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011), 43.

64 Naim, *Tecrid-i Sarîh*, 2/334.

65 Kurtuluş Öztürk, “*Babanzade Ahmed Naim*”, *Türkiye'nin Birikimleri-I*, ed. Hüseyin Türkan - Hamdi Çilingir, (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2013), 37.

66 Metapsişik: Charles Richet tarafından kullanılan bu kavram, ruhsal olayların ötesi olarak tanımlanır. Bilimsel metotlarla açıklanması mümkün olmayan bütün olaylara metapsişik veya parapsikoloji denmektedir. Metapsişik, mutad olmayan ruhsal olayları inceler. Kendine özgü metot ve araştırma teknikleri bulunmaktadır. Geniş bilgi için bk. Arıkdal, *Terimler Sözlüğü*, 102.

67 Naim, *Tecrid-i Sarîh*, 2/334.

68 Telekinezi: Bilinen mekanik kuvvetlerden farklı bir kuvvet olup, belli şartlar içerisinde uzaktan dokunmadan eşya ve insan üzerinde etki gösterir. Geniş bilgi için bk. Arıkdal, *Terimler Sözlüğü*, 102.

69 Ektooplazm: Trans haline girmiş medyumların vücutlarından, özellikle ağız, burun, kulak gibi organlarından çıktığı, havada yayıldığı, bazen gözle görülebildiği ve elle dokunulabildiği ileri sürülen şekilsiz (amorfo) süptil maddelere verilen addır. Geniş bilgi için bk. Arıkdal, *Terimler Sözlüğü*, 58.

70 Naim, *Tecrid-i Sarîh*, 2/334.

yapmıştır.

Ahmed Naim, *telekinezinin*; yer çekimi, ısı ve elektrik gibi bilinen tabii kuvvetlerin etkisi olmadan bir cismin kendiliğinden hareketlenmesi olarak tanımlandığını ifade etmiştir. Ayrıca beş duyu dışında özel bir sezgiye sahibi olan Medyumlar⁷¹ aracılığıyla, sandalyeler ve oda içerisindeki diğer ağır eşyaların insan teması olmaksızın yerlerinden oynadığı, yerçekimi kuvvetine aykırı olarak havada yükselip dolaştığı ve bu olağanüstü hareketlerin hazır bulunanların isteklerine yanıt verdiği gözlemlenmiştir. Bu durum, akıl sahibi bedensiz bir varlığın olduğunu düşündürmektedir demıştır.⁷²

Ektoplazmı birtakım medyumların farklı organlarından sızan ve karanlıkta köpük suretinde görünebilen akıcı bir şeyin ismi olduğunu belirten Ahmed Naim “*Bu köpükler, fotoğraf levhası üzerine yansıma bıraktığı gibi bazen de insana vesaireye benzer hayat sahibi bir kişi suretine bile girebiliyor. Bu da “teccüsüd’ yani cisimleşmedir. İngiltere’nin en büyük fizik ve astronomi bilim insanından olan Kroks’un (Krookes) (ö. 1919) bu sahadaki araştırmalarından bahseden bir kitapta “keti king” isminde “akıcı kişi” hakkında geniş bilgi bulunur*”⁷³ şeklinde açıklama yapmıştır. Bu açıklamanın peşinden de “*Keti King*”ın birçok fotoğrafını gördüğünü ve bunların masal olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca bu tecrübesini fiziki aletlerle gerçekleştiren Kroks, araştırmasının sonucunu İngiliz Yüksek Krallık Heyetine haber verdiğinde; “*Aldanmıştır, gözü bağlanmış (fascine)dir*” diyen inkarcılara hitaben: “*Haydi benim aldanmış olduğumu, gözümün bağlanmış olduğunu teslim edeyim. Ya şu fizik âlâtının da aldanmış, gözü bağlanmış olduğunu nasıl teslim edeyim?*” demıştır.⁷⁴

Ahmed Naim, görünmeyen varlıkların laboratuvar ortamında tespitiyle ilgili ilmî çalışmaların henüz başlangıç seviyesinde olduğunu, Avrupa ve Amerika’da kurulan çeşitli kurumların çok ciddi araştırmaların ve yayınların olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bu araştırma cemiyetlerine katılanların çoğunun üst düzey araştırmacı olması, özellikle de Birmingham Darülfünunu Emiri Sir Oliver Lodge⁷⁵(1851-1940) ile Charles Richet⁷⁶ (1850-1935) ve Lazareff gibi isimlerin fiziki alem dışında ruhlar aleminde ilmî arayışta olmaları bu işe

71 Medyum: Bedensiz varlıklarla ruhsal bağlantı kurup insanlarla ruhlar arasında iletişim yapılabilmesini sağlayan, hassas yapılı özel yeteneklere sahip kimselerdir. Fiziki ve Zihni medyumluk olarak iki kısma ayrılır. Medyumluk her devirde ve her toplumda gizli ya da aşikâr olarak bulunmuştur. Medyumlar idareci ruhsal planların tekamülü için vasita olarak görevli kimselerdir. Geniş bilgi için bk. Arıkdal, *Terimler Sözlüğü*, 100.

72 Naim, *Tecrid-i Sarîh*, 2/334.

73 Naim, *Tecrid-i Sarîh*, 2/335.

74 Naim, *Tecrid-i Sarîh*, 2/335.

75 Sir Oliver Joseph Lodge, (1851-1940), radyonun geliştirilmesinde yer alan ve radyo için önemli patentlerin sahibi olan bir İngiliz fizikçi ve yazardır. Elektromanyetik radyasyonu Hertz’in ispatından bağımsız olarak tanımladı ve 1894 Kraliyet Enstitüsü derslerinde “Hertz’in Çalışması ve Bazı Halefleri” Lodge, “koherer” adını verdiği eski bir radyo dalgası detektörü gösterdi. 1898’de Amerika Birleşik Devletleri Patent Ofisi tarafından “sintonik” (veya ayar) patenti ile ödüllendirildi. Lodge, 1900’den 1920’ye kadar Birmingham Üniversitesi’nin Müdürlüğünü yapmıştır. Geniş bilgi için bk. *Britannica*, “Sir Oliver Joseph Lodge” (Erişim 15 Ağustos 2023).

76 Charles Robert Richet (1850-1935), Fransız fizyoloji bilgini, bakteriyolog, psikolog, patoloğ, tıp istatistikçisi, metapsişikçi, filozof, sosyolog, şair, roman ve oyun yazarı. Charles Richet psişik deneylere istatistiksel yöntemi ilk kez uygulayan kişi olmuştur. İnsandaki normal psişik halleri aşan duyular-dışı yetenekleri ifade etmek üzere, metapsişik terimini de yine ilk kez Charles Richet kullanmıştır. Bilimsel dergilerdeki makalelerinin yanı sıra birçok kitap yazmıştır. Geniş bilgi için bk. *Wikipedia*, “Charles Richet” (Erişim 15 Ağustos 2023.)

verilen ehemmiyeti göstermektedir demiştir.⁷⁷

Ahmed Naim, bu hususta Avrupa ve Amerika'da yapılan çalışmalar hakkında önemli bilgiler vermiş ve metafizik özelliğe sahip cinler ve meleklerin varlığına inanmak için bu araştırma sonuçlarına ihtiyaç duymadıklarını ifade etmiştir. Ayrıca henüz yeni olan bu araştırmaların, ilim ifade etmeyen farazi ve zannî bir veri olduğu için de ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini ve bu hususta güven duyulacak bilgilerin ise bu çeşit varlıkları bizzat gören, bunlar hakkında aldığı vahiyle bilgi sahibi olan Rasûlullâh'tan gelen bilgilerin olduğunu belirtmiştir. Son olarak da bu alıntıları ne için yaptığını da şu şekilde ifade etmiştir:

“Avrupalı ve Amerikalı erbâb-ı ulûmdan bahsedişimiz -onların bu babdaki fikir ve nazarları bize uysun uymasın- yalnız münkir-i vahy olanlara sâha-i mâlûmatlarının henüz pek dar olduğunu, hakikatleri kendilerince meçhul olan her şeyi uluorta bilâteemmül inkâra kalkışmanın hakikat namına tehlikeli ve ilim namına küfür ve ilhâd olduğunu anlatmak içindir.”⁷⁸

2.2. Mi'rac Hadisesi ve Bilimsellik

Ahmed Naim, Mi'rac ve İsrâ'yı şu şekilde tarif etmiştir:

“Mi'râc, Rasûlullâh'ın Allah'ın sahip olduğu ve hükmettiği, görünen ve görünmeyen âlemlerdeki acayiplikleri müşahede etmesi ve büyük yaratılışın sırlarını kendisine has tam bir ilimle vakıf olması için Allah'tan gelen davetle geceleyin ilk semaya çıkmasıdır. İsrâ ise geceleyin Mekke-i Mükerreme'den Burak bineğiyle kendisine ilahi âyetlerin gösterilmesi için Mescid-i Aksâ'ya seyahat ettirilmeleri demektir”⁷⁹

Ahmed Naim, konuyla ilgili 227. hadisin⁸⁰ mi'racı ve beş vakit namazın farziyetini beyan eden en mühim ve sahih haberlerden olduğunu belirtmiş ve bu hususta mevcut tartışmaların özetini şu şekilde sunmuştur: “Daha sonra da selef ve halef âlimlerinin çoğuna göre İsrâ'nın ruh ve bedenle yapıldığını, Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya kadar olan gece yürüyüşünün Kur'an ile sabit olmasından dolayı inkâr edenlerin kafir olacağını”⁸¹

İsrâ ve mi'rac mucizesinin içinden çıkılmaz problemler içerdiğini iddia edenlerin her zaman bulunduğunu belirten Ahmed Naim, “zayıf imanlı ve imandan mahrum olanların bu gibi rivâyetleri yalanlamalarının garipsenecek bir durum olmadığını ayrıca bunlar, Allah'ın varlığını kabul etseler de zihinlerinin, Allah'ın kudretini ve neleri yaratacağını almadığını” ifade etmiştir. Bu noktada sözü “maddî ölçülerle ölçülmeyen şeyler yok hükmündedir” diyen materyalist düşünceye getirmiştir. Materyalistlerin bu olayı inkâr etmelerini gerektirecek klîf bir delillerinin bulunmadığını belirtmiş ve bu maddî alemin kanunlarını da hakıyla bilmediklerini söyleyerek çelişkilerine dikkat çekmiştir.⁸²

Ahmed Naim, bu girişten sonra konuyu mantık ve kelim kavramlarıyla tartışmaya aç-

77 Naim, *Tecdî-i Sarîh*, 2/335.

78 Naim, *Tecdî-i Sarîh*, 2/336.

79 Naim, *Tecdî-i Sarîh*, 2/232.

80 Buhârî, “İlim”, 6.

81 Naim, *Tecdî-i Sarîh*, 2/232.

82 Naim, *Tecdî-i Sarîh*, 2/233.

rak, telâzüm⁸³ ilişkisi bağlamında şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Nice muhal bilinen şeylerin gerçekliği ve imkansızlığı ile ilgili hükümler, araştırma, tecrübe ve keşif sonucu cehalet ve aptallık olarak kabul edilegelmiştir.⁸⁴ Bu gibi kimselerin en büyük yanılığı ise “hudûd-ı imkân ve zarureti” tayin edememeleridir. Bunlar, tabiat kanunlarının düzenli olmasına, bildikleri ve tecrübe ettikleri hiçbir tabiat olayının seyirinde bir değişikliğe rastlamadıklarına bakıp, bu işlerin ve kanunların ezeli ve ebedi olarak mutlak olduğuna, aksinin ise muhal olduğuna hükmetmişlerdir. Oysa bütün işler ve olaylar, dikkatli bir şekilde araştırılmadan böyle bir çıkarımda bulunmak aklen geçerli değildir. Bunlar arasında gereklilik ilişkisi⁸⁵ batıl olduğuna göre gerektiren zorunlu hüküm de geçersizdir.”⁸⁶ Bu mantıksal çıkarımdan sonra Ahmed Naim şöyle devam etmiştir: “Görünen, tecrübe edilen ve sebepler zincirinin etkisiyle oluşan tabiat kanunlarının değişmemesi bir boyutuyla gereklidir. Ancak bu gereklilik ilahi onay bağlamında bir gerekliliktir. İşin içerisine ilahi irade ve kudret girdiği zaman, bunların her zaman ve mekânda değişmesi mümkündür. Bunu engelleyen hiçbir akli engel de yoktur. Bu çerçevede ‘Allah’ın kanununda bir değişiklik bulamazsın⁸⁷ ve ‘Allah’ın yasalarında asla bir sapma da bulamazsın⁸⁸ âyetlerinde ifade edilen tebdil ve tahvilin görünmemesi, hakikatte muhal olması anlamına gelmez.”⁸⁹

Ahmed Naim, tabiat kanunlarıyla ilgili teorilerden bahsederken, bilimsel olarak tek bir görüşün olmadığını, aksine teoriler arasında tercihler ve önceliklerin bulunduğunu ifade etmiştir. Nitekim meşhur filozof Émile Boutroux⁹⁰(1849-1921), tabiat kanunlarındaki zorunluluğu reddetmiş ve Ahmed Naim’in ‘henüz benzeri gelmeyen’ şeklinde övdüğü Henrie Poincaré⁹¹ (1854-1912) de “bilim insanların hakikat olarak kabul ettikleri bilimsel teorilerin, karşı

83 Sözlükte “gerekmek; gerektirmek” anlamındaki lüzüm kökünden türeyen telâzüm mantıkta “iki şeyin karşılıklı olarak birbirini gerektirmesi” manasına gelmektedir. Buna göre bir şey başka bir şeyi zorunlu biçimde çağrıştırıyorsa aralarındaki ilişkiye lüzum, bu iki şeyden gerektirene melzûm, gerekli olana lâzım denir. (Ömer Türker, “Telâzüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/394.) Meselâ, doğan güneşin varlığı gündüzün varlığını gerekli kılar. Birincinin gerektirmesi diğerinin gerekliliğini ortaya çıkarır. Gerekliliğin bütün varlıklarda bulunması doğru olmaz. Mesela, insanın konuşması merkebin anırması arasında zorunlu bir gereklilik yoktur. Geniş bilgi için bk. Tehânevî, “Cin”, 2/1405-1406.

84 Naim, *Tecrid-i Sarîh*, 2/233.

85 Naim, *Tecrid-i Sarîh*, 2/233.

86 Naim, *Tecrid-i Sarîh*, 2/233.

87 el-Feth 48/23.

88 Fâtır 35/43.

89 Naim, *Tecrid-i Sarîh*, 2/233.

90 Emile Boutroux (1845-1921), Bergson ve Blondel’in hocası olan Boutroux’nun temel eseri Tabiat Kanunlarının Zorunsuzluğu Hakkında (De La Contingence Des Lois De La Nature)’dır. Filozof, metafizik alanında radikal bir olumsuzluk ve belirsizlik anlayışı geliştirmiş ve doğada zorunluluğun yalnızca görünüşte var olduğunu öne sürmüştür. Nitelik görüşünün niceliği temele alan görüşe baskın çıkması gerektiğini, amaçlılığın mekanik hareketin üstünde olduğunu, neden-sonuç bağlantılarının ötesinde ise olumsuzluk ve ilerlemenin bulunduğunu öne süren Boutroux, Maine de Biran’ın da etkisiyle dinî tecrübenin psikolojik ve sosyolojik bir yaklaşımla ele alınmasına şiddetle karşı çıkmıştır. Geniş bilgi için bk. Zekeriyya Uludağ, “Determinizm ve Zorunsuzluk”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 8/1, (Haziran 1993), 257-272.

91 Fransız bilim insanı Jules Henri Poincaré 1854-1912 yılları arasında yaşamış, matematik ve kuramsal fizik alanında çeşitli keşifleriyle ön plana çıkmış, birden fazla alanda ihtisas sahibi olması ve aynı zamanda bu alanlara önemli katkılarda bulunmuş olması sebebiyle son bilge ya da polimat olarak anılan bir düşünürdür (Heinzmann and Stump, 2022). Poincaré matematik, mantık ve deney bilimleri olmak üzere bilimsel etkinlik, bilimsel kuramlar ve bilimin yapısı üzerine söyledikleri ile bilim felsefesi alanında da önemli bir yere sahiptir. Geniş bilgi için bk. Mehmet Ali Sarı, “Henri Poincaré’in Bilim Anlayışı Çerçevesinde Bilimin Yapısı ve Değerine Yönelik Görüşleri”, *tabula rasa Felsefe & Teoloji dergisi* 39 (Aralık 2022), 7-18.

teorilerden daha öncelikli ve akla daha uygun olduğu için kabul edildiğini, yoksa bu teorilerin şüphesiz bir kesinlik taşımadığını ve karşıt teorilerin imkânsız olduğunu göstermediğini⁹² belirterek, bilimselliğin tek bir kesinlik üzere olmadığına dikkat çekmiştir. Bilim, eski atom teorisini reddederek yeni atom teorisini desteklemiştir. Yeni teoriler, açıklamaları ve tatmin edicilikleri nedeniyle tercih edilmişlerdir. Bu sebeple, teorilerin açıklama kabiliyeti ve başarısı bağlamında değışmesi de bilimsel ilerleme olarak değerlendirilebilir.⁹³

Kavramlara özel bir önem atfeden Ahmed Naim, çağdaş ilimlerin özeti ihtiva ettiğini düşündüğü *Yeni Larousse Ansiklopedisi*'nden bir alıntı yaparak mümkün ve vacip kavramlarının tarifini şu şekilde sunmuştur: “Mümkün, tecrübe ve tecrübeden sonra bilinen, vacip ise her gün tecrübe edilmeden bilinen şeylerdir. Bu tanıma göre müspet ilimler, duyulara ve tecrübeye dayanmayan beşerî bilgileri ilimden saymadıkları için, konuları sadece mümkün olan şeyler demektir. Bu ilim erbabı, zaman ve mekân sınırları içerisindeki sebepler ve etkileşimde görülen düzene bakarak aradaki ilişkinin zaruri ve vacip olduğunu kabul etmişlerdir ki bu sonuç burhân-ı aklıye dayalı olmayıp nefse hoş gelen bir zandan ibarettir”⁹⁴ Ahmed Naim, bu şekilde bir eleştiriyile, bilim felsefesi bağlamında çağdaş ilimlerin sınırlılıklarına dikkat çekmiştir.

Ahmed Naim, kavramsal ve bilimsel atıflardan sonra fen bilimleri, felsefe ve ilahiyat alanlarını karşılaştırarak, fen bilimlerindeki ilerlemelerin felsefe ve ilahiyat alanlarında benzer gelişmelere yol açmasının gerekliliğini savunanlara şöyle cevap vermiştir: “*Fenni ilimler sadece deneyimlerini ilim kabul eder. Biz de bunları kabul eder ve sonuçlarından tam olarak istifade ederiz. Ancak kendi asıl sahalarından çıkıp, genel kâinat kanunları hakkında oyalayıcı teoriler ortaya koymaya kalkıştıkları ve “imkân ve vücub”⁹⁵ konularını birbirine karıştırdıkları anda, belki de bizim daha fazla söz sahibi olduğumuz sahaya girmiş olurlar ki bu hususta dediklerini aklımız almadıkça kabul etmeyiz*”⁹⁶ diyerek ilimlerin sınırlarına atıfta bulunmuştur.

Ahmed Naim, daha sonra konuyu ilahiyat, metafizik ve mûcize ilişkisi içerisinde ele almış ve “bu inancı destekleyen sayısız deliller olmasına rağmen, aleyhte olabilecek hiçbir ilmî delil bulunmamaktadır. Bu husustaki inkâr ise inat, bilimsellikten uzak ve kişisel görüşten öteye geçmeyen niteliktedir. Görünen ve duyularla algılanan bu alem dışında, metafizik alemde melekler ve cinlerin varlığına inanırız” demiştir. Ayrıca materyalistlerin: “biz bunları görmüyoruz, bilmiyoruz” söylemine karşı da “bir şeyin bilinmemesi, olmaması anlamına gelmez. İsrâ ve mi’rac olayları da bu şekilde gerçekleşen mûcizelerdendir.”⁹⁷ diyerek inanç bağlamında cevap vermiştir.

19. yüzyıldan itibaren, din-bilim ilişkisinin ya da çatışmasının konusunu mûcizelerin

92 Naim, *Tecdî-i Sarîh*, 2/234.

93 Aydın Sayılı, *Bilim Tarihi*, (İstanbul: Gündoğan yayınları, 2010), 320.

94 Naim, *Tecdî-i Sarîh*, 2/234.

95 Mantık ve felsefede bir şeyin vücub, imkân ve imtinâ olmak üzere üç halinden söz edildiği gibi bir önermede hüküm kesinlikle bu üç nitelikten birini ifade eder. Vücub zorunlu var olmayı, imtinâ zorunlu yok olmayı belirtirken imkân bu iki zorunluluk arasında tam ortadadır; yani bir şeyin olması ve olmamasının eşit düzeyde bulunduğunu ifade etmektedir. Bir başka söyleyişle imkân, olumlu ve olumsuzluk açısından zorunluluğun bulunmaması veya zorunsuzluk anlamına gelmektedir. Geniş bilgi için bk. Mahmut Kaya, “imkân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22/224-225.

96 Naim, *Tecdî-i Sarîh*, 2/234.

97 Naim, *Tecdî-i Sarîh*, 2/235.

oluşturduğu söylenebilir.⁹⁸ Mûcizeler, özellikle bilim felsefesi bağlamında tartışılmıştır. Bu çerçevede mûcizelerle ilgili öne çıkan değerlendirmelerden birisi de şöyledir: “Bir mûcize, en basitinden en az bir doğa kanununu ihlal eden bir olay olarak tanımlanırsa, o zaman asla doğal yasaya başvurarak açıklanamazlar. Bununla birlikte, bir olayın mûcize olarak ifade edilebilmesi için bu yasanın gerçek manada değişmeyen bir doğal yasa olması gerekiyor. Mesela, yüzyıllar önce maddenin yok olamayacağı bir doğa kanunu olarak kabul ediliyordu. Dolayısıyla maddenin yok olduğu atom patlaması gibi bir olay, bu kanuna aykırı olduğu için o zaman bir mûcize olarak kabul edilirdi. Ancak daha sonra bilim, maddenin yok olamayacağı yasasını terk ettiği veya değiştirdiği için atomik patlamalar artık doğa yasasını ihlal etmeyecektir. O halde bir mûcize, sadece yürürlükteki yasayı çığneyen bir olay olarak değil de -pekâlâ geçersiz kılınabilir- bir ya da daha fazla gerçek yasayı ihlal eden bir olay olarak görülmelidir. Bir yasanın yanlış olmasına rağmen hala yararlı olduğu fikri de bir gerçekliktir. Mesela, çağdaş fizikte Newton Kanunları yanlış olarak kabul edildiği için yürürlükten kaldırılmıştır. Ancak yine de çeşitli pratik alanlarda kullanılmaktadırlar. O halde bir yasaya yanlış demek tutarsızlık değildir. Bu sebeple mûcizelerin, bilim sistemi içerisinde, sonsuza kadar açıklanamayan doğa yasalarını ihlal eden olaylar olmaları gerekir.”⁹⁹

Mûcizenin izahını ilahiyat bağlamında yapan Gazzâlî, Allah’ın eseri olan evrende determinist bir neden-sonuç ilişkisinin olamayacağını savunmuş ve doğa yasalarının Allah’ın yasaları olduğunu kabul etmiştir. Çünkü evrendeki düzeni yaratan, koyan ve sürdüren Allah’tır. Dolayısıyla Allah, bu düzeni ve yasaları her an değiştirebilir. Nitekim Allah, peygambere yaptırdığı mûcizelerle, bu düzeni değiştirebileceğini göstermiştir.¹⁰⁰

Ahmed Naim, geçmişte ve günümüzde mûcizelere karşı olanların aynı bakış açısına sahip olduğunu belirtmiştir. Ayrıca “Mûcizeleri, ilk Müslümanların tasdik ettikleri gibi tasdik ederiz. Çünkü bugün, henüz uygulamaya dönüşmemiş ve beklenmeyen bir gök olayını haber veren astronomların bilgisini, bilim insanları tasdik etmede hiçbir tereddüt göstermiyorlar”¹⁰¹ diyerek gelen bilgileri tasdik etme hususunda bir mukayesede bulunmuştur. Bu tespit, olayın gerçekleşmesinden ziyade olayı haber verenlere duyulan güveni gösteren bir sonuca işaret etmektedir. Hiç kimse, astronomların gördüklerini biz görmüyoruz diye reddetmez. Bu durum, bilimsel tespitlerde bile bir inancın varlığını göstermektedir.

İsrâ ve mi’rac mûcizesinin gerçekleşmesi sırasında, bir insan bedeninin göklere yükselmesinin “aklın, daha doğrusu insanın tecrübe etmediği bir durumun olması alışılmış bir durum değildir” diyenlere karşı Ahmed Naim, öncelikle yoktan yaratılış konusuna değinerek varlıkların çeşitliliği bağlamında ontolojik bir değerlendirme yapmıştır. Daha sonra da Allah’ın kudreti çerçevesinde sorularla ilahiyat bağlamında bir değerlendirme yapmıştır. Bu temellendirmeden sonra da mûcizelerle diğer olaylar arasındaki tek farkın, birisinin alışılmış diğerinin ise alışılmamış olmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Ayrıca “bu şekilde Allah’ın kudretine taalluk eden konulardan birisini, tabiat kanunları diyerek tereddüt etmeksizin kabul etmekle diğerini ise alışılmış bir durum değildir diyerek ret ve inkâr etmenin makul bir yönü yoktur”¹⁰²

98 Aydın Işık, “Din-Bilim İlişkisi Problemine Mucizeler Üzerinden Genel Bir Bakış: Vahiy Nesnesinin Mucizeliği Tartışması”, *Kelam Araştırmaları* 5/1 (Haziran 2007), 0-102.

99 Theodore M. Drange, “Science and Miracles”, *infidels* (Erişim 8 Mart 2024).

100 Eyüp Erdoğan, *Bilim ve Metafizik Üzerine Tarihsel Bir Soruşturma*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları 2011), 84.

101 Naim, *Tecrid-i Sarîh*, 2/236.

102 Naim, *Tecrid-i Sarîh*, 2/236.

diyerek mantıksal çelişkiye dikkat çekmiştir.

Ahmed Naim, tartışma konusu olan göklerin varlığı ya da yokluğu konusunda, Kur'an âyetleri ile bilimsel kabullerin ne kadar uyuşup uyuşmadığını, Mahfil dergisinde¹⁰³ yayınlanan "Semâ" adlı makalesinden alıntı yaparak şu şekilde değerlendirmiştir: "Başımızın üstünde bulunan ve gök renginde olan bir şeyin varlığı, insanlığın ilk gününden itibaren şuur sahibi kişiye özgü olarak gözlemlendiği bilinen bir gerçekliktir. Ancak semavi dinler, bu olguyu tasdike ederek, bu kubbenin bir değil yedi tane olduğunu ve ötesinde de kürsî¹⁰⁴ ile arşın¹⁰⁵ olduğunu ifade edince insanlar, bunları da ilk göğün renginde zannetmiştir. Kopernik'ten beri astronomlar, gök denilen bir cismin varlığına ulaşamadığını, yıldızların uzakta ve uzay boşluğunda hareket ettiklerini söylemişlerdir. Göğün bu renginin ise havanın rengi olduğunu birtakım deneylerle ispat etmişlerdir. Ancak astronomların reddettiği sema, halkın mavi olarak zannettiği semadır. Yoksa kutsal kitaplarda olduğu ifade edilen göklerin olmadığına dair ortaya koydukları bir delil yoktur"¹⁰⁶

Lisânü'l-Arab'da "sema" kelimesi, yükseklik manasına gelen (سمو) 'dan türetilmiştir ve alttakine nispetle yüksek olan şeylere isim olarak verilmiştir.¹⁰⁷ Bu çerçevede bulutlara, yağmura hatta yerden yüksek olan bitkilere de yerden yüksek olduğu için bu isim verilmiştir. Bu sebeple bilimsel olarak göğün olmadığını ispatlayan ilmî bir delil bulunmamaktadır.¹⁰⁸

Din ve bilim arasındaki ilişkisi sorunu her zaman güncelliğini korumuştur. Özellikle kültürel etkileşimin arttığı dönemlerde bu sorun, çok boyutlu olarak tartışılmalıdır. Bilimselliğin mutlak hakikat olarak kabul edildiği dönemlerde, dinî metinlerin mevcut bilimsel teoriler bağlamında yorumlanması daha sonraki süreçlerde problem oluşturmuştur. Nitekim Ahmed Naim de bu probleme şu şekilde vurgu yapmıştır: "Batlamyus'un¹⁰⁹ (ö. 168 [?]) astronomi teorisinin hâkim olduğu zamanda, Yunan ilimleriyle yeni tanışmış olan bazı İslâm âlimleri, Kur'an âyetlerini bilimsel verilere uygun yorumlamaya çalışarak yedi semayı, teoride geçtiği üzere yediye tamamlamak için, güneş ve ay ikilisiyle bağımsız olduğu söylenen Zühre, Utarid, Merih, Müşteri ve Zuhâl yıldızları şeklinde yorumlayarak yediye tamamlamaya çalışmışlardır. Teoriye göre, sabit yıldızların bulunduğu yere "kürsî", Batlamyus'un "felek-i atlas" veya "felek-i a'zam" dediğine de "arş" ismini vermişlerdir. Daha sonraki süreçte ise Newton'un (1643-1727) genel yerçekimi kanunu ve Kopernik'in (1473-1543) yeni astronomi teorisini, bin yıllık bilimsellik inancını altüst edince, yedi göğün ne olabileceği hususu Müslümanları hayli düşündürmüştür. Bu bakış, dün olduğu gibi bugünde benzer şekilde devam etmektedir. Nitekim bugün de bazı Müslümanlar, mevcut bilimsel teoriler bağlamında yorumlar yapmaktadırlar. Oysa aranan gökler farklıdır, Kur'an'ın kas-

103 1920 – 1926 tarihleri arasında altmış sekiz sayı yayımlanmıştır. Başlık altında kendini "dinî, ilmî, edebî, içtimâî mecmûa-i İslâmîye" olarak tanımlayan dergide bu konulardan başka tarih, intikâd, fen, felsefe, tasavvuf gibi bölüm başlıkları da bulunmaktadır. Bk. Ali Kahraman, "Mahfil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 27/333-334.

104 *Kur'an Yolu* (Erişim 3 Mart 2024), el-Bakara 2/255.

105 el-Furkân 25/59; en-Neml 27/26.

106 Naim, *Tecrid-i Sarîh*, 2/236.

107 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2107.

108 Naim, *Tecrid-i Sarîh*, 2/237.

109 Batlamyus (ö. 168 [?]) İslâm astronomisi üzerinde önemli etkileri olan İskenderiyeli astronom, matematikçi, coğrafyacı ve müzik bilginidir. Bk. Cengiz Aydın - Gülseren Aydın, "Batlamyus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5/196-199.

tettiği yedi gök ise farklıdır.”¹¹⁰

Ahmed Naim, semâyı meleklerin bulunduğu yer olarak ifade etmiş ve “*meleklerle nasıl iman ediyorsak 'semavata' da keyfiyetini tevil etmeden aynı şekilde iman ederiz*” şeklinde selefi bir bakış ortaya koymuştur. Sonrasında “*semavatın*” yeri hususunda ne uzaydır ne de uzayda bir cisimdir demiştir. Bilim ise metot olarak duyu organlarıyla algılanan ve deneyimlenebilen şeyleri ilim kabul ettiği için, gök vardır diyemez. Çünkü göğün varlığının kabul edilmesi delilsiz bir kabul olacağı için, metodik çelişkiye götürmüş olur.¹¹¹

“Peki ama semâvât var ise nerededir?” sorusuna, astronominin bahsettiği bütün gök cisimlerinin ötesinde olduğu tespitine yer veren Ahmed Naim, “astronomi ilmi, uzayın uzaklığını her ne kadar ulaşılabilir uzaklıkta olduğunu iddia etse de yine sonsuz bir uzaklıktır. Çünkü matematikçilerin sayısal olarak sonsuz dediği kavramla felsefecilerin sonsuzluk kavramı birbirinden farklıdır. Matematikçiler sonsuz derken, insanın aciziyetini gösteren büyük rakamları kastederler ki bu şekliyle sonludur denebilir. Matematiksel sonsuzluk da sayılar yerine konup dört işlem yapılabilir. Bunlar hakikatten sonsuz olsa bile, rakamsal olarak fazlalık ve noksanlık kabul etmeyen bu işlemler hakkında tasavvur imkânı olmaz. Mesela, saniyede 300.000 km süratle ışığı bize ancak yüzbinlerce yılda ulaşacağı düşünülen gök cisimlerinin ötesinde mutlak yokluğun olduğunun aklî ve tecrübî delili yoktur.”¹¹²

Ahmed Naim, bilimsel teoriler bağlamında nasların tevil edilmesi eleştirisine şöyle devam etmiştir: “Özellikle bazı âlimlerin *Batlamyus'un* görüşüne yakınlaştırmak için bazı âyet¹¹³ ve hadisleri¹¹⁴ ihmal edecek kadar müsamahakâr davranmaları şaşılacak bir durumdur. Bu teville göre kürsî, “*felek-i sevâbit*”, arş ise “*felek-i atlasır*.”¹¹⁵ Oysa bu tevil, dünya semasının yıldızlarını değil de kürsînin süslenmesi olarak anlaşılmasını zorunlu kılar. Bu sorunu halletmek için de bu sefer *Batlamyus'un* kabul ettiği yıldızların şeffaflığı görüşünü kabul etmek zorunda kalmışlardır. Böylece yanlış bir tevil, yeniden yanlış teviller zinciri oluşturmuştur. Nasları tevil ede ede nassın zahirinden ne kalabileceği de dikkate alınması gereken bir husustur.”¹¹⁶

Bütün bu değerlendirmeden sonra Ahmed Naim, okuyucunun dikkatini şu noktaya çekmiştir: “Kur'an'ın temel gayesi, insanların akıl ve tecrübeyle keşfedeceği tabiat hakikatlerini öğretmek değildir. Bazen tabii ilimler ve astronomi konularına giren şeylerden bahsetmesi sadece Allah'ın kudretini, akıl sahiplerine göstermek için uyarı niteliğindedir. Bilakis yıldızların yerin etrafında veya yerin kendi etrafında dönmesini öğretmek değildir. Bir mümin için *Batlamyus* teorisinin varlığı ile Kopernik teorisinin ispatlı olarak kabul edilmesi arasında fark yoktur. Çünkü her iki maddî ölçünün Allah'a nispeti birdir. Fen bilimlerine va-

110 Naim, *Tecrid-i Sarîh*, 2/238.

111 Naim, *Tecrid-i Sarîh*, 2/237.

112 Naim, *Tecrid-i Sarîh*, 2/237.

113 es-Sâffât 37/6; el-Bakara 2/255.

114 “Yâ Ebû Zer! Yedi kat gök ile yedi kat yer kürsiye nispeten bir çölün ortasına atılmış bir kapı veya yüziük halkasından fazla bir şey değildir. Arşın kürsiye nazaran büyüklüğü, o çölün o halkaya nazaran büyüklüğü derecesindedir. Geniş bilgi için bk. Ebû Abdurrahman Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, *el-Akide-tu't-Tahâviyye şerh ve ta'lik*, (Riyad: Mektebetu'l-Mearif, 2001), 51.

115 Atabey Kılıç, “Yazarı Bilinmeyen Dîni-Tasavvufî Bir Eser: Hakikat-i Muhammediyye”, *Türklük Bilimi Araştırmaları* 20 (Mart 2006), 125-139.

116 Naim, *Tecrid-i Sarîh*, 2/239.

kıf olan bir müminin imanını sarsacak tek şey, nasların bilinen ve kesinlik ifade eden apaçık delillere ters olmasıdır. Oysa sahih olarak gelen naslarda böyle bir çelişki bulunmamaktadır. Bilim ve fennin, teoriden çıkıp kesinlik kazanmış hiçbir tabii yasında, naslara zıtlık teşkil eden bir yönü olmadığı gibi, vicdan ve inançta şüphe uyandıracak bir sonucu da olmamıştır. Kur'an'ın hiçbir dönemin hakikatlerine ters düşmemesi, onun mucizevi yönlerinden birisidir. Biraz düşünüldüğünde, naslara aykırı gibi görünen bilimsel inançlar ya apaçık batıldır ya da henüz kanıtlanmamış bir teoridir. Sonuç olarak nasları bilimsel teorilere göre tevill etmektense bunlara iman edip, ters olan teori ve varsayımların bir gün yanlış çıkacağını beklemek daha doğrudur"¹¹⁷ Bu analiz, diyerek bilime bakış nasıl olmalıdır sorusuna cevap niteliğinde bir değerlendirme yapmıştır.

Ahmed Naim, isrâ ve mi'rac hadisesiyle ilgili gelen rivâyetleri Mekke'nin coğrafi konumu ve astronomi verileriyle oluşturulan takvimlere göre şöyle değerlendirmiştir: "*Mekke'nin coğrafi konumu 21° 29' kuzey enlemi ve yengeç dönencesinin yaklaşık iki derece güneyinde bulunur.*¹¹⁸ *Dolayısıyla iki meridyen arasındaki bütün beldelerde senenin iki gününde güneş tam olarak baş tarafa gelir ve günün yarısında fey-i zevâl*¹¹⁹ sıfırdır. Bu durum Mekke'de rûmî takvime göre mayısın yirmi beşi ile sonu, diğeri de temmuzun onu ile yirmisi arasında olmak üzere iki kere oluşur. *Astronomiye dayalı bu hesap, beş vakit namazın farz olduğu isrâ gecesindeki mi'racın yaz mevsiminde ve belirtilen günlerde vuku bulduğunu ispat ettiği gibi sene ve ayını da bir dereceye kadar tespit edebilir.*¹²⁰ Ahmed Naim, rivâyetlerden kaynaklı birçok problemin astronomik verilerle, bu şekilde giderileceğini farklı örneklerde de göstermiştir. Daha önce ifade ettiği, kesinleşmiş bilimsel verilerin İslâm'a asla aykırı olmayacağı görüşünü verdiği bu örnekte de göstermiştir.

Mi'racın gerçekleştiği vakitle ilgili olarak çoğunluğun kabul ettiği görüş, hicretten bir sene önce ya da bir sene beş ay önce şeklindedir. İbn Abdülber'in (ö. 777/1375) nakline göre yıl belirlenmeden Recep ayında ya da hicretten on sekiz ay önce, hicretten bir sene üç ay önce, hicretten üç sene önce ve elçilikten beş sene sonra şeklinde ihtilaf edilmiştir.¹²¹ Ahmet Naim bütün bu rivâyetleri değerlendirdikten sonra şu sonuca varmıştır:

"1. İsrâ ve mi'rac yazın en uzun günlerinden birinde vâki olmuştur.

2. Mi'rac-ı şerif milâdın ya 621 veya 620 senesinde vâki olmuştur.

3. Mi'rac bir pazartesi gününün gecesinde vâki olmuştur.

4. Buna nazaran ya 621 senesi Mayısın 25'i ile Temmuzun 13. veya 620 senesi Mayısın 26'sı ile Temmuzun 14. günlerinden birinde olmuştur.

5. 621 senesi Temmuzun 13'ünde ve kable'l-hicre ikinci sene Zilhiccesinin üçüncü

117 Naim, *Tecrîd-i Sarîh*, 2/239.

118 Fuat Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2008), 1/95.

119 Güneşin tam tepe noktasına gelip kısa bir süre için gölgelerin kısalmaya uzamasının durduğu vakte "vakt-i zevâl", cisimlerin bu vakitte yere düşen gölgesine de "fey-i zevâl" denir. Geniş bilgi için bk. M. Kâmil Yaşaroğlu, "Vakit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42/488-491.

120 Naim, *Tecrîd-i Sarîh*, 2/381.

121 Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî fi serhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 17/28.

haftasında vuku bulmuş olması ihtimali diğerlerinden kavidir.”¹²²

Sonuç

Toplumsal değişimin çok boyutlu gerçekleştiği Cumhuriyet Dönemi'nde *Tecrîd-i Sarîh*'i tercüme ve şerh eden müelliflerden biri olan Ahmed Naim, dinî ilimlerde yetkin, Batı felsefesine hâkim ve Fransızca'yı çok iyi bilen bir kişilik olarak öne çıkmıştır. Onun bu özelliği, hadisleri interdisipliner bir bakışla yorumlamasına sebep olmuştur.

Ahmed Naim, öncelikle cinlerin varlığı ve mi'racın gerçekleşmesinin Kur'an ve Hz. Peygamber'in bildirmesiyle kesinlik kazandığını, bunların inkârının küfür olduğunu belirtmiştir. Bilimsellik adı altında metafizik varlıklara inanmayan materyalist ve pozitivist anlayışı reddetmiş ve bilimin henüz birçok şeyi keşfedemediğini hatırlatmıştır. Ona göre, bilimin gayesi hakikatleri aramak olduğu için bilimin görevi, dinin haber verdiği bilgiyi inkâr etmek değil, aslını araştırmaktır. Terminolojiye çok önem veren Ahmed Naim, Batı'da 'cincilik' kavramını en doğru şekilde karşılayan kavramın 'metapsişik' olduğunu belirtmiştir. Nitekim Amerika ve Avrupa'da metafizik varlıklarla ilgili ciddi araştırmalar yapıldığına işaret etmiş ve alanında meşhur bilim adamlarının laboratuvar ortamında yaptığı bu araştırma sonuçlarının, mevcut bilimsel paradigmada önemli değişimlere sebep olabileceğini vurgulamıştır. Örneğin, İngiltere'nin en büyük fizik ve astronomi bilim insanı Kroks, Laboratuvar ortamında görünmeyen varlığın fotoğrafını çekmiş, literatüre “keti king” yani “akıcı kişi” olarak geçmiştir. Benzer araştırmaların artması, bilim ve metafizik ilişkisinde yeni bir bakış oluşturmuştur.

Ahmed Naim'in İsrâ ve mi'racın ruh ve bedenle yapıldığına dair genel kabule atıfta bulunması geleneğe bağlılığını; meseleyi ilahiyat, bilim, mantık ve kelam bağlamında ele alması da bütüncül bakışını göstermektedir. Bu husustaki problemi, dinî mucizelerin inkârı olarak ortaya koymuştur. Ona göre, herhangi bir aklî delile dayanmayan materyalist ve pozitivistlerin en büyük yanılması, tabiatla ilgili mutlak determinizm ve değişmezlik anlayışıdır. Bilimsel teoriler, mutlak kesinliği ifade etmediği için bilim insanları, daha öncelikli ve akla uygun olan teorileri tercih etmişlerdir. Nitekim daha önce değişmez olarak kabul edilen atom teorisi değişmiş ve yerini yeni atom teorisine bırakmıştır. Boutrouf ve Henri Poincare gibi filozofların, tabiat kanunlarındaki zorunluluğu reddetmeleri, bilimsel teorilerin kesinlik iddiasını sorgulamaları, Ahmed Naim'in savunduğu bilimsel teorilerle kesinleşmiş bilimsel bilginin farklı olduğu düşüncesini desteklemektedir. O, bu düşüncesini yani kesinleşmiş bilimsel bilgiyi, Mi'racın gerçekleştiği vakit tespitinde astronomik verileri kullanarak ortaya koymuştur.

İsrâ ve Mi'rac mucizelerinin bilimsel bilgiyle çelişmediğini aksine inanç perspektifinde mantıklı ve tutarlı olduğunu belirten Ahmed Naim, bilim insanlarının gelecekte gerçekleşecek gök olaylarını haber veren astronomlara tereddüt etmeden inanmalarını örnek göstererek, bilimsel tespitlerde de inanca dayalı bir kabulün olduğunu vurgulamıştır.

Ahmed Naim, din ve bilim ilişkisi probleminin kültürel etkileşimle daha da arttığını belirtmiştir. Bilimselliğin mutlak hakikat olarak kabul edildiği dönemlerde dinî metinlerin mevcut bilimsel teorilere göre yorumlanması, zamanla sorunlar oluşturmuştur. Batlam-

¹²² Naim, *Tecrîd-i Sarîh*, 2/382.

yus'un astronomi teorisinin hâkim olduğu dönemde bazı İslam âlimleri, Kur'an ayetlerini bu teoriye göre yorumlamıştır. Yeni teoriler, eski bilimsel inançlarını altüst edince yedi göğün ne anlama geldiği konusu, Müslümanlar arasında kafa karışıklığına sebep olmuştur. Günümüzde de bazı Müslümanların mevcut bilimsel teoriler doğrultusunda dinî metinleri yorumladığını ifade eden Ahmed Naim, Kur'an'ın kastettiği göklerin bilimsel teorilerden farklı olabileceğini vurgulamıştır. Dinî metinlerin, bilimsel teorilere dayanmadan kendi bağlamında anlaşılması gerekmektedir. Kur'an'ın temel gayesi, insanların akıl ve tecrübeyle keşfedeceği tabiat hakikatlerini öğretmek değildir. Bazen bu şeylerden bahsetmesinin gayesi, Allah'ın kudretini akıl sahiplerine göstermektir. Ancak bilim ve fennin kesinlik kazanmış hiçbir tabii yasında naslara zıtlık görülmemiştir.

Ahmed Naim, gelenekten bağı koparmadan kesinleşmiş bilimsel verileri hadis yorumculuğunda kullanmış ve rivayetlerden kaynaklı çözülmeyen birçok sorunun bu verilerle çözülebileceğini savunmuştur. Bu bağlamda çağdaş hadis yorumculuğuna önemli bir katkı sağlamıştır. Ahmed Naim'in bu metodunun hem interdisipliner çalışmalara hem de rivayetlerden kaynaklı çözülemeyen sorunları ele alacak yeni çalışmalara vesile olacağı düşünülmektedir.

Extended Abstract

Social change and the needs arising from this change have been effective in the interpretation of religious texts. Therefore, the interpretation of hadiths in the context of scientific and technological developments, which are among the factors of social change, has maintained its topicality in every period. Especially in the last two centuries, scientific and technological developments have come to the fore as a significant factor in hadith interpretation. In the Republican Era, when social change was experienced in many dimensions, a change centered on "Westernism" took place. As a result of this change, a gap emerged in the religious sphere and an anti-Islamic discourse began to develop under the name of scientificism. In order to fill this gap in religious life, the "Qur'an and Hadith Translation Project" was launched. Regarding Hadith, it was decided to translate and comment on the *Tajrîd-i Sarîh* written by Zebidî. Ahmed Naim, one of the authors who translated and commented on *Tajrîd-i Sarîh*, was a scholar who was well versed in both religious sciences and Western philosophy. For this reason, he interpreted many issues in the context of scientific and technological developments.

In this article, the hadiths interpreted by Ahmed Naim on the metaphysical issues of "jinn" and "mi'raj" are analyzed. This study aims to reveal Ahmed Naim's philosophical approach to the relationship between religion and science, his responses to those who opposed Islam under the name of scientificism, the scientific examples he used, and how he interpreted the social change in the Republican Era. It also aims to draw attention to the interdisciplinary approach of Ahmed Naim, who was an expert in different disciplines, and his dynamic hadith interpretation in parallel with social change.

Studies on the translation and commentary of *Tajrîd-i Sarîh* have generally focused on the commentary method, the sources used, the translation methods, the commentators' commentary and some of their views. However, no interdisciplinary study has been found

in terms of content analysis. While scientific and technological developments are recognized as one of the main factors of social change, they have also been seen to be effective in the interpretation of religious texts. This interaction necessitated an interdisciplinary approach to the subject. In this framework, the definition, nature and historical course of scientific and technological developments are examined in general terms, and the definition of jinns as metaphysical beings in religious literature, their perception in the historical process and their exclusion from scientificity with modern science are evaluated.

In his interpretation of the hadith on jinns, Ahmed Naim criticizes the materialist and positivist viewpoint that denies metaphysical beings and draws attention to the realities and limitations that science has yet to uncover. He emphasized that science is not denial, but the search for truths. Studies conducted in America and Europe have revealed results that can be associated with the existence of jinns. Attaching importance to terminology, Ahmed Naim preferred the Western term “metapsychic” to the concept of jinnism. He emphasized that research in this field examines important events that do not fall within the scientific field. He stated that telekinesis and extraordinary movements observed through mediums suggest the existence of a disembodied being with a mind. He defined ectoplasm as a substance leaking from the organs of mediums. He cited the photographing of the “Keti King” by the British physicist Crookes, which was realized with physical instruments.

Ahmed Naim discussed the Mi'raj event in the context of scientific and technological developments. He argued that the materialists' denial of this event has no rational basis and pointed out that those who claim that the known laws of nature are immutable are mistaken. He supported that the laws of nature can change and that scientific theories are variable. He also emphasized the limits of the sciences and pointed out that the issues of “possibility and wujub” can be confused when one enters the field of theology. He described the events of Isrā and Mi'raj as miracles and stated that an unknown situation does not mean that it does not exist. He responded to the criticisms within the framework of the diversity of beings and the power of Allah and explained the difference between miracles and other events.

Ahmed Naim distinguished scientific knowledge from scientific theories and emphasized that scientific theories do not express absolute truth. Therefore, he stated that the interpretation of religious texts based on scientific theories is problematic. At the same time, he maintained his ties with tradition and used finalized scientific data in hadith interpretation and argued that unsolvable problems arising from narrations could be solved with these data. With this interdisciplinary approach, he has made a significant contribution to contemporary hadith interpretation and pioneered new research that will address the problems arising from the narrations.

Kaynakça | References

Arikdal, Ergün. *Ansiklopedik Metapsişik Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 1989.

Arslanoğlu, İbrahim. *Genel Sosyoloji*. Ankara: Gazi Kitabevi, 3. Basım, 2015.

Aydın, Cengiz - Gülseren Aydın. "Batlamyus". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

Aynî, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî fi şerhi Şahîhi'l-Buĥârî*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

Britannica, "Science". Erişim 3 Mart 2024. <https://www.britannica.com/science/science>

Britannica. "Sir Oliver Joseph Lodge". Erişim 15 Ağustos 2023. <https://www.britannica.com/biography/Oliver-Joseph-Lodge>

Bronowski, J. ed. *Technology*. New Jersey: Responsive Environments Corporation, 1963.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şahîh*. thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsirunâsir. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2001.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Kinânî. *Kitâbü'l-Heyavân*. thk. Abdusselam Harun. y.y.: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1965.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 2009.

Childe, V. G. "Early Forms of Society", *A History of Technology*. ed. Charles Singer vd. London: Oxford at the Clarendon Press, 1956.

Çağatay, Neşet. *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*. Ankara: Mars T. ve S.A.Ş Matbası, 1957.

Çelebi, İlyas (ed.). *Temel İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.

Demir, Ahmet. *Çağdaş Teknolojik Gelişmeler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 3. Basım, 1981.

Demir, Ömer. *Bilim Felsefesi*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992.

Drange, Theodore M. "Science and Miracles". *İnfidels*. Erişim 8 Mart 2024. www.infidels.org/library/modern/theodore_drange/miracles.html

Düzgün, Şaban Ali. "Dinsel ve Mitolojik Yönleriyle Cin ve Şeytan Algımız". *Kelam Araştırmaları* 10/2 (2012), 11-30.

Elbânî, Ebu Abdurrahman Muhammed Nâsirüddin. *el-Akîdetu't-Tahâviyye şerh ve ta'lik*. Riyad: Mektebetu'l-Mearif, 2001, 51.

Erdoğan, Eyüp. *Bilim ve Metafizik Üzerine Tarihsel Bir Soruşturma*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011.

Gimpel, Jean. *Ortaçağda Endüstri Devrimi*. çev. Nazım Özüaydın. Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 2004.

Gözün, Abdulvehhab. *Cinlerle İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2021.

Güncel Türkçe Sözlük, “Bilim”. Erişim 3 Mart 2024. <https://sozluk.gov.tr/>

Hansu, Hüseyin. “Cumhuriyet Dönemi Resmî Tedvin Çalışmaları: Babanzâde Ahmet Naim ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hadis Projesi”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (Mayıs 2013), 367-405.

Hatipoğlu, İbrahim. “Çağdaş Hadis Tartışmaları Bağlamında Mevdûdî'nin Dinamik Sünnet Yorumu”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Ocak 2003), 36-37.

Işık, Aydın. “Din-Bilim İlişkisi Problemine Mûcizeler Üzerinden Genel Bir Bakış: Vahiy Nesnesinin Mûcizeliği Tartışması”. *Kelam Araştırmaları* 5/1 (2007), 0-102.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mûkerrem. *Lisânü'l-'Arab*. nşr. Abdullah Ali el-Kebîr. Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.

İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyin b. Abdillâh b. Alî. *Tis'ü resâ'il*. Kahire: Dârü'l-'Arab, t.y.

İnan, Abdulkadir. *Eski Türk Dini Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976.

İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah. *Hilyetü'l-'Evliyâ*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1996.

Kahraman, Ali. “Mahfil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Karabulut, Ethem. “Tecrîd-i Sarîh Özelinde: Ahmed Naîm'in Kûsûf/Husûf Hadislerini Yorumlamada Bilimsel/Astronomik Verileri Kullanma Metodu”. *Hadith* 10 (Temmuz 2023), 33-63.

Kaya, Mahmut. “İmkân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Kesgin, Salih. “İslâm Medeniyeti'nin Hadis ve Sünnetteki Temelleri”. *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 11/44 (Haziran 2015), 27-57.

Kılıç, Atabey. “Yazarı Bilinmeyen Dînî-Tasavvufî Bir Eser: Hakikat-i Muhammediyye”. *Türklük Bilimi Araştırmaları* 20 (2006), 125-139.

Kur'ân Yolu. Erişim 3 Mart 2024. <https://kuran.diyanet.gov.tr>

Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. Osman Akınay - Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat, 1999.

Mehdi, Nebi. “Bilim-Din İlişkisi Problemine Süreççi Yaklaşım ve Lan G. Barbour'un Dörtlü Tipolojisi”. *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23, (2002), 59-75.

Mengüşoğlu, Takiyettin. *Felsefeye Giriş*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 2003.

Naîm, Ahmed. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*. İstanbul: DİB Yayınları, 2019.

Okumuş, Ejder. *Toplumsal Değişim ve Din*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.

Okumuşlar, Muhiddin (ed.). *Dinî Araştırmalar ve Küresel Barış - Sempozyum -*. Konya: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı Yayınları, 2013.

Oruçhan, Osman. "Hadislerin Anlaşılması ve Yorumunda Bilimsel Verilerin Kullanımı Üzerine". *International Journal of Sport Culture and Science* 2/1 (2016), 397-414.

Özcoşar, İbrahim (ed.). *Güncel Hadis Meselelerinin Anlaşılması ve Yorumlanması*. İstanbul: Divan Kitap, 2022.

Öztürk, Kurtuluş. "Babanzade Ahmed Naim" Türkiye'nin Birikimleri-I. ed. Hüseyin Türkan - Hamdi Çilingir. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2013.

Restivo, Sal. *The Social Relations of Physics, Mysticism and Mathematics*. Dordrecht: Reidel Publishing Company, 1983.

Rostow, W. W. *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri*. çev. Erol Güngör. Ankara: Türkiye Ticaret Odaları Birliği Matbası, 1966.

Sağlam, Mehmet. "Bilimsel ve Teknolojik Gelişmenin Sosyal ve Kültürel Boyutları". *On-dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 5/1, 1990, 233-241.

Sarı, Mehmet Ali. "Henri Poincare'in Bilim Anlayışı Çerçevesinde Bilimin Yapısı ve Değerine Yönelik Görüşleri". *Tabula Rasa Felsefe & Teoloji Dergisi* 39 (2022), 7-18.

Sarıbay, Ali Yaşar. *Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası*. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1985.

Sayılı, Aydın. *Bilim Tarihi*. İstanbul: Gündoğan yayınları, 2010.

Sayın, Önal. *Sosyolojiye Giriş*. İzmir: Erdem Kitapevi, 1985.

Sezgin, Fuat. *İslâm'da Bilim ve Teknik*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2008.

Sönmez, Veysel. "Auguste Comte (1798-1857) Pozitivizm (Olguculuk)". *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Elektronik Dergisi* 3/3 (2010), 161-163.

Sunar, Lütfi. *Değişim Sosyolojisi*. Ankara: Nobel Yayınları, 2018.

Şahin, M. Süreyya. "Cin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/5-8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Şimşek, Şerif. *Teknolojik Değişim ve Yönetim Sorunları*. Erzurum: A. Ü. İşletme Fakültesi Yayınları, 1978.

TBMM Zabıt Ceridesi. II. Devre, 14. Cilt, 2. İctima (13 Ekim 1922), 213-219.

Tehânevî. "Cin". *Kessâf fi Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l Ulum*. Beyrut: Mektebetu Lübnan Naşirun, 1996.

Turner, Bryan S. *Klasik Sosyoloji*. çev. İdil Çetin. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Türker, Ömer. "Telâzüm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

Uludağ, Zekeriyya. “Determinizm ve Zorunsuzluk”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 8/1 (1993), 257-272.

Wikipedia. “Charles Richet”. Erişim 15 Ağustos 2023. https://en.wikipedia.org/wiki/Charles_Richet

Yaşaroğlu, M. Kâmil. “Vakit”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Yavuz, Salih Sabri. “Mi’rac”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dinî Kur’an Dili*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.